

स्थापना : १५-३-१८६०

❀ लोकशिक्षणाचे व्रत ❀

रजि. नं. ५५२७

हरि उद्धव धोत्रे मोफत विद्यालय

शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सव

पुण्याजवळील आळंदी-फुलगांव पंचक्रोशी विविध संस्मरणीय घटनांसाठी प्रसिध्द आहे. श्री क्षेत्र आळंदी येथे ज्ञानेश्वर माऊलींची समाधी आहे. भीमा-भामा व इंद्रायणी नद्याच्या त्रिवेणी संगमावर तुळापूर हे इतिहास प्रसिध्द गांव, संभाजीराजांची कलूषा, कब्जीसह औरंगजेबाने अमानूष हत्या केली होती. संभाजी महाराजांची समाधी या परिसरात आहे. फुलगांव येथे पेशव्यांचा वाडा, बाजारपेठ, नदीचा रमणीय परिसर व पेशव्यांनी बांधलेला घाट व आता श्री. स्वामी स्वरूपानंदाचा श्रुती सागर आश्रम आहे, याच ठिकाणी १५ मार्च १८६० साली श्री. हरि उध्दव धोत्रे, गावठी शाळा मास्तर यांनी स्थापिलेली व त्यांच्या पाच पिढ्यांनी चालविलेली शाळा आहे. ही शाळा म्हणजे या परिसराचे भूषण व शिक्षणाची पंढरी आहे.

तो ब्रिटीशांच्या राजवटीचा काळ होता. बहुजन समाज शिक्षणापासून वंचित होता. समाजावर बालविवाह, सतीची प्रथा अशा अनेक अंधश्रद्धा व धार्मिक विचारांचा मोठा पगडा होता. लोकशिक्षणातून समाजोन्नती होईल. शिक्षणाच्या साह्याने ज्ञानानेच समाज अंधारातून उजेडाकडे जाऊ शकेल हे ओळखून स्वातंत्र्य चळवळीचा एक भाग म्हणून अनेक थोर समाजसुधारक पुढे आले. श्री. हरी उध्दव धोत्रे यांनी फुलगांव परिसरात ग्रामस्थांच्या मदतीने मोफत शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. ह्या कार्यासाठीची आज्ञा व आशिर्वाद त्यांना आळंदी क्षेत्री असलेल्या दत्तावतार श्री नरसिंह सरस्वती स्वामींकडून लाभला. शाळा प्रारंभी पहिली ते चौथी इयत्तापर्यंत होती, नंतर सातवी पर्यंत वर्ग सुरू झाले. शाळा सुरुवातीपासून सर्वांसाठी खुली होती.

शाळेत रुजू झाल्यापासून आपल्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे १९०५ सालापर्यंत हरिपंतांनी शाळेची तसेच गावाची सेवा केली. हरिपंतांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई पतीच्या कार्यात लोकसेवेत रमल्या होत्या. गावातील आजारी दुखणेकऱ्याला मदत, जात, धर्म न पाहता रात्री बेरात्रीही अडलेल्या बाळंतिणीची सुटका करण्याकरीता त्या जात. हरिपंतांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या सात चिरंजीवांपैकी श्री. शंकर हरी धोत्रे यांनी शाळेची धुरा सांभाळली. त्यांच्यासह सहा भावंडांनी मुंबईस जाऊन शिकून आपापले स्वतंत्र व्यवसाय सुरू केले होते. परंतू शंकररावांनी वडिलांचे कार्य आवडीने पुढे चालू ठेवले. अन्यबंधूंनीही त्यांच्या वडिलांच्या कार्याचे सदैव स्मरण ठेवून शाळेला व बंधूंना सर्व प्रकारे सहाय्य करून घराण्याची परंपरा पुढे नेली. सन १९१२ अखेरीस श्री. शंकरराव अचानक निर्वतले. हरिपंतांचे पाचवे चिरंजीव श्री. त्रिंबक हरी उर्फ अण्णा यांचे मुंबईस सात रस्त्यावर किराणा, भुसार मालाचे मोठे तेजीत असलेले दुकान होते. “मी वडिलांचे कार्य पुढे चालविणार, तुम्ही माझे दुकानाचे काम पहा” असे बंधूंना सांगून त्र्यंबकराव फुलगांवला आपल्या कुटुंबाची परंपरा अबाधित राखण्यासाठी आले. श्री. त्रिंबकराव कर्तबगार, धडाडीचे व्यवसाय करणारे, तेजीतला व्यवसाय सोडून फुलगांवसारख्या खेडेगावांत शाळा शिक्षक म्हणून कार्य स्वीकारावे, हा कुटुंबावरचा विलक्षण संस्कारच. त्रिंबकरावांनी १९५० पर्यंत शाळेचे काम परंपरेनुसार श्रद्धेने आणि धडाडीने अखंड चालू ठेवले. त्यांच्यानंतर त्यांचे चिरंजीव श्री. आनंदनाथ धोत्रे व त्यांच्या पत्नी सौ. मंदाकिनी धोत्रे यांनी शाळेचे काम पुढे सुरू ठेवले.

श्री. आनंदनाथ धोत्रे म्हणजे आप्पासाहेब या नावाने ओळखले जाणारे, स्वच्छ पांढरे धोतर व नेहरू शर्ट, स्वतःच्या मोफत शाळेत जीव ओतून काम करणारे सामान्य शिक्षक, साधा सात्विक सरळ माणूस. त्याच्या या लोकशिक्षणाच्या कार्यात त्यांच्या पत्नी मंदाकिनी(बाई) यांनी तितक्याच तळमळीने आमरण साथ दिली. आपले सर्व आयुष्य बाईंनीही शाळेसाठी वेचले. संसारात कुठलीही अपेक्षा न ठेवता हौस मौजेचा त्याग करून कौटुंबिक अडचणींचा बाऊ न

करता शांतपणे आली वेळ साजरी करून नवऱ्याला त्यांनी कधीही संकटात पाडले नाही. बाईंनी त्यांच्या कार्यात मागे राहून साथ दिली असे नाही तर लग्न झाल्यापासून आधी शिक्षिकेची व नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर (१९८९) वयाच्या ७९ व्या वर्षीपर्यंत म्हणजे अखेरपर्यंत दोन्ही शैक्षणिक संस्थांची जबाबदारी सांभाळली. तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांचे हस्ते बाईंना परिसराची माता म्हणून 'धाराऊ गाडे' पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. कायम सत्यवादी राहिल्यामुळे त्या दोघांनाही कधी कशाचे भय शिवले नाही. शाळा आणि घर एकच होते, "शाळा सुटली पाटी फुटली" कि मग चूल पेटायची.

संस्था स्थापन करणे सोपे असते. परंतु ती अखंडपणे चालविणे महाकठिण. त्यातूनही त्यागाच्या, निश्चित आर्थिक पाठबळाशिवाय संस्था चालविणे किती कठिण असते हे धोत्रे कुटुंबियच जाणोत. शाळेसाठी किंवा कुटुंबाने स्वतःसाठी कुठलीही स्थावर मालमत्ता (शेती इ.) अथवा उपजिविकेची दुसरी व्यवस्था कधी केली नाही. आण्णांच्या वेळेपर्यंत (१९५०) कुटुंबीयांकडून मिळणारा मदतीचा ओघ थांबला होता. अशा सर्वस्वी एकाकी अवस्थेत अपुऱ्या अनुदानावर संसार आणि शाळा ही रथाची दोन चाके न थांबता चालविणे म्हणजे आप्पासाहेबांची परीक्षाच होती. संसार सुखापेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ मानून अनेक अडचणींना तोंड देत त्यांनी शाळेचे कार्य अखंड चालू ठेवले.

धोत्रे घराण्याच्या शिक्षणाच्या ह्या कार्यास सन १९६९ साली राजमान्यता मिळाली. तत्कालीन राष्ट्रपती मा. व्हि. व्हि. गिरी यांच्या हस्ते, स्व. इंदिरा गांधी यांच्या उपस्थितीत श्री. आप्पासाहेब धोत्रे यांना "उत्कृष्ट शिक्षक" म्हणून राष्ट्रपती पदक प्रदान करण्यात आले. त्या प्रसंगी आप्पासाहेब म्हणाले होते "आमच्या या पूर्वीच्या तीन पिढ्यांनी पारतंत्र्याचे काळात विशिष्ट भावनेने शिक्षणाचे काम केले. त्यांनी सुरु केलेले कार्यच ऐवढे विशाल होते की हे अनेकांच्या सहकार्याने आम्ही करू शकलो." असे म्हणून आपल्या कार्याचे सर्व श्रेय त्यांनी लोकांना दिले.

शिक्षणाबरोबर इतर अनेक समाज सुधारणांची कामे धोत्रे कुटुंबियांनी केली. इंग्रजांनी देशात पोष्ट (डाक) सेवा सुरु

केली. त्या सेवेचे महत्त्व ओळखून धोत्रे कुटुंबाने ७५ वर्षे (१९८० पर्यंत) घरात पोष्ट सुरु करून जनतेची सेवा आणि सोय केली होती. फुलगावला अनेक मान्यवरांनी वेळोवेळी भेटी देऊन संस्थेच्या कार्याची प्रशंसा केली शाळेने अनेक शैक्षणिक उपक्रम राबविले आहेत. सर्वार्थाने शाळा एक आदर्श संस्था होती.

आप्पासाहेबांच्या प्रेरणेने गावातील तरुण कार्यकर्त्यांनी एकत्र येऊन शिक्षणाचे वाढते महत्त्व व

गरज लक्षात घेऊन १९८३ साली हरी उद्धव धोत्रे माध्यमिक विद्यालय सुरु केले. इयत्ता पाचवी ते बारावी पर्यंत तेथे संस्कारक्षम शिक्षणाची सोय केली. माध्यमिक विद्यालय अत्यंत देखणे असून विद्यार्थी वसतिगृह, प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, सभागृह, खेळाचे मैदान यांनी अद्यावत व सुसज्ज आहे. किलोस्कर प्रतिष्ठानतर्फे त्यांना आदर्श शाळा व सतत गेली तीन वर्षे स्वच्छ व सुंदर शाळा पुरस्कार मिळतोय. दरवर्षी निकालही चांगला लागतो. संस्थेचे पदाधिकारी आणि त्यांचे सर्व शिक्षक सहकारी यांचे सुरुवातीपासून या मार्गे परीश्रम आहेत. संस्थेने आपला पूर्वापार चालत आलेला पायंडा न मोडता, कोणाचेही मिथेपण न स्विकारता अनेक प्रलोभनांपासून दूर राहून “गाव करील ते राव काय करील” ह्या न्यायाने संस्थांचे व्यवहार सुरु ठेवले. माध्यमिक शाळा स्थापन करताना शुन्यातून सुरुवात केली. सर्व समस्या गावकऱ्यांनी सोडविल्यात. हरी उद्धव धोत्रे ही कुणा एकाची संस्था, विरासत नाही, ही लोकशिक्षणाची संस्था आहे.

आपण संस्था स्थापनेचा व सुरुवातीचा काळ आठविला तर त्या काळात शिक्षण मिळणे किती दुरापास्त होते, शाळा नव्हत्या, शिक्षणाबद्दल अनास्था होती, जागृतता नव्हती. समाज मोठ्या प्रमाणात शिक्षणापासून वंचित होता. त्या काळात कोण्या एका शिक्षणप्रेमी सुधारकाने ग्रामीण भागात शाळा काढून लोकांनी शिकावे याची काळजी वाहीली. आज ह्या संस्थेमधून शिकलेले हजारो विद्यार्थी विविध शहरात डॉक्टर, इंजिनीअर, वकील, व्यवसायिक, प्रगतीशील शेतकरी आहेत.

आप्पासाहेब आणि बाई म्हणजे तपस्वी निस्वार्थ वृत्ती, प्रसिध्दी परांडमुखता व वृत्तीतील प्रसन्नता याचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. हल्ली शैक्षणिक क्षेत्रातले अशैक्षणिक वातावरण, धंदेवाईक वृत्ती आपण रोज बघतोय. शिक्षणाच्या स्पर्धात्मक बाजारात विद्यार्थी हा ग्राहक बनला आहे. शैक्षणिक संस्था चालविणे म्हणजे पैसा आणि प्रसिध्दी मिळविणे ही धंदेवाईक वृत्ती हल्ली बळावत चालली आहे. परंतु असे काही न करता उच्च जीवन मुल्यांसाठी जगता येते आणि मृत्यू नंतरही ‘जग जगते’ म्हणतात किंवा किर्ती रुपाने जिवंत राहाता येते याची हरी उद्धव धोत्रे व त्यांची परंपरा बघून प्रचिती यावी.

ज्ञानदानासारखे पवित्र कार्य नाही.
एका विशिष्ट ध्येयासाठी कुठल्याही
स्वार्थाशिवाय त्यागमय वृत्तीने
तत्वासाठी जगता येते हेच त्यांच्या
जगण्यातून सिद्ध झाले.

आज धोत्र्यांची पाचवी पिढीही
“ज्ञानसेवा तू साफल्यम्” हे
संस्थेचे ब्रीदवाक्य ध्यानी ठेवून
कार्यरत आहे. १५ मार्च २०१०
रोजी या संस्थेस १५० वर्षे पूर्ण

होतील. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात गोर गरीबांच्या शिक्षणासाठी अनेक थोर समाजसुधारक पुढे आले. त्यांच्या प्रयत्नांना शैक्षणिक, सामाजिक चळवळीला लोकमान्य नेतृत्व तसेच लोकाश्रय कमी मिळाला त्यामुळे काही संस्था तग धरू शकल्या नाहीत, तर काही संधी साधू लोकांच्या हातात पडल्या तर काहींची वाटचाल राजाश्रयाशिवाय होऊ शकली नाही.

या विपरीत परिस्थितीत कुठल्याही राजाश्रयाशिवाय, कुठल्याही नेत्यांच्या पाठबळाशिवाय या संस्थेने शतकोत्तर सुवर्णमहोत्सव अशी दमदार व समाजमान्य वाटचाल केलेली आहे. पुढच्या पिढीने संस्था केवळ चालू ठेवणे हा हेतू ठेवला नसून त्याचा अधिकाधिक विस्तार करीत सुविधासंपन्न शिक्षणमंदीर म्हणून वाटचाल करण्याचा ध्यास घेतला आहे.

काळाप्रमाणे माणसांच्या गरजा व अपेक्षा बदलत असतात हे ओळखून संस्थेचे आधुनिकीकरण करण्याचा घाट घातला आहे. मातृभाषेत शिक्षण घेणे गरजेचे असले तरी इंग्रजी भाषेला असलेले जागतिक दर्जाचे महत्व लक्षात घेता तसेच विद्यार्थ्यांच्या भावी आयुष्याची वाटचाल सुकर व्हावी यासाठी इ. १ ली ते ४ थी करिता इंग्रजी शिकविण्यासाठी तज्ञ शिक्षकाची नेमणूक केलेली आहे. तसेच या वर्षीपासून सिनिअर के.जी. चा वर्ग सुरु करण्यात आलेला आहे. पुढील शैक्षणिक वर्षापासून माध्यमिक विद्यालयात ८ वी पासून सेमी इंग्लिशचा वर्ग सुरु करण्याचे ठरविले आहे. विद्यार्थ्यांना संगणकाची ओळख तसेच शिक्षण देण्यासाठी **UNESCO** कडून ५ कॉम्प्युटर्स देण्यात आले आहेत. शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सवाच्या निमित्ताने या संस्थेचे मातृवत् ऋण मान्य करून माजी विद्यार्थ्यांनी अधिकाधिक सहयोग देऊन, संस्थेचे स्वरूप बदलण्याचा निश्चय केला आहे. विद्यार्थ्यांसाठी लायब्ररी, प्रयोगशाळा, बसण्यासाठी बाके, एक मोठा हॉल, मुलामुर्लीसाठी वेगळी स्वच्छतागृहे इ. अनेक योजना यातअंतर्भूत आहेत.

संस्थेने २००४ पासून ग्रामीण भागातील मुलांना तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी आय.टी.आय. ही सुरु केले आहे. त्यासाठी नवीन इमारतीचे बांधकाम पूर्ण करून आवश्यक इतर बाबी पूर्णत्वाकडे नेण्याची योजना आहे.

देशाच्या ग्रामीण भागात एकाच कुटुंबाने सतत १५० वर्षे मोफत शिक्षण देणारी संस्था चालविणे आणि तीही फक्त विद्याप्रेमी विद्यार्थी, शालेबद्धल नितांत प्रेम व आदर असणारे ग्रामस्थ व संस्कारसंपन्न शिक्षण देण्यास कटिबद्ध असणारा शिक्षक वर्ग यांच्या पाठिंब्याने, हे केवळ अपवादात्मक असलेले विलक्षण कार्य आहे आणि अशा कार्याचा शतकोत्तर सुवर्णमहोत्सव साजरा होणे हे सर्वोचित होईल. हा ज्ञानाचा वटवृक्ष पुढच्या अनेक पिढ्यांना सावली देत राहील याची ग्वाही आम्ही सर्वजण या निमित्ताने देत आहोत.

अध्यक्ष

श्री. संजय आनंदनाथ धोत्रे

हरि उद्धव धोत्रे प्राथमिक व माध्यमिक विद्यालय
फुलगांव श्री शिक्षण प्रसारक मंडळ
फुलगाव, ता. हवेली, जि. पुणे - ४१२ २१६